

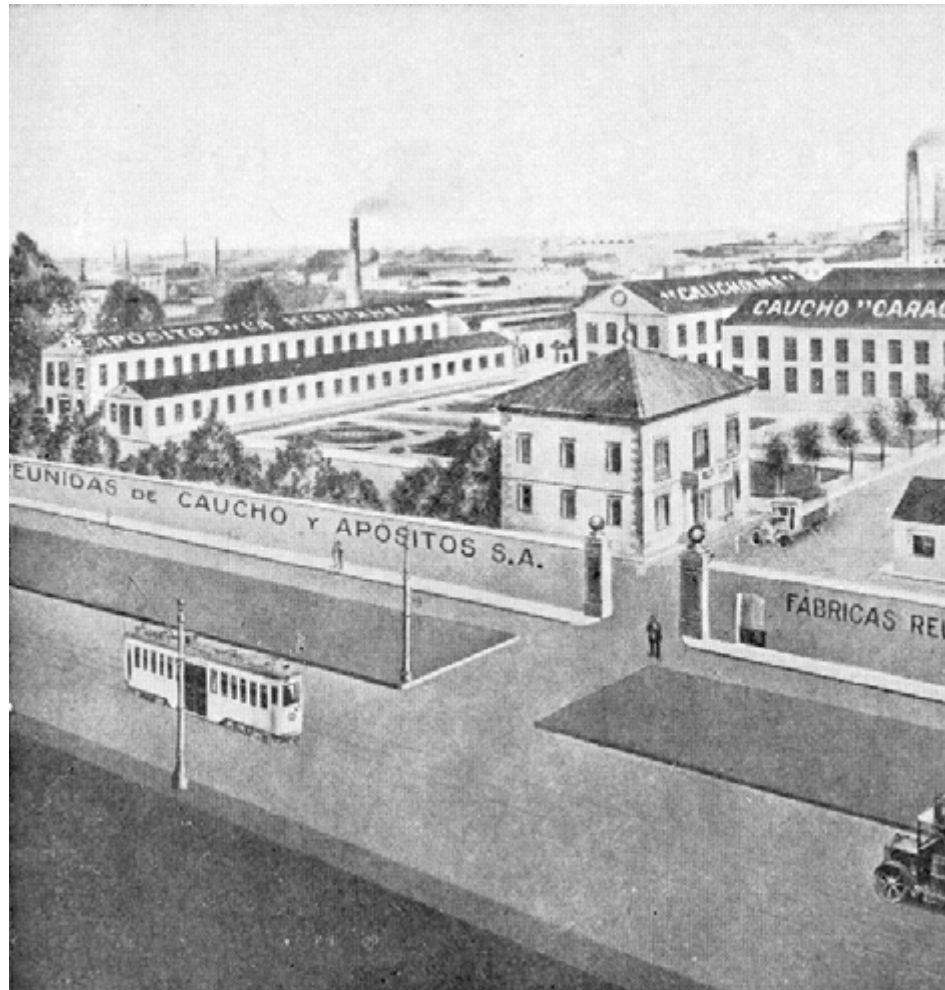
El Poblenou al primer terç del segle xx

Els tres articles d'aquest dossier, i especialment «Les ostres mortíferes» i «La fàbrica Pané», volen ser una aproximació a la història familiar d'uns fabricants.

Les fàbriques, a més de produir béns, ser escenari de lluites obreres i configurar la geografia del Poblenou, tenen uns amos darrere. I hem volgut fer una ullada a la història personal d'aquests fabricants, tafanejar en la història petita, domèstica, d'unes famílies amb possibles que en comptes de viure de renda es van arriscar a crear unes fàbriques que van esdevenir molt importants. I així hem sabut com eren aquestes persones, com pensaven, en què creien o què sentien, si els agradava la feina, si volien estendre el seu mestratge...

Hem conegut el fadrister de la família Torras, que va renunciar a la seva vocació per continuar el negoci familiar un cop mort l'hereu i que, a més a més, es va casar amb la vídua del seu germà. Tant aquest article sobre la Torras com l'article sobre de la fàbrica Pané estan escrits per descendents directes dels fundadors de les dues indústries.

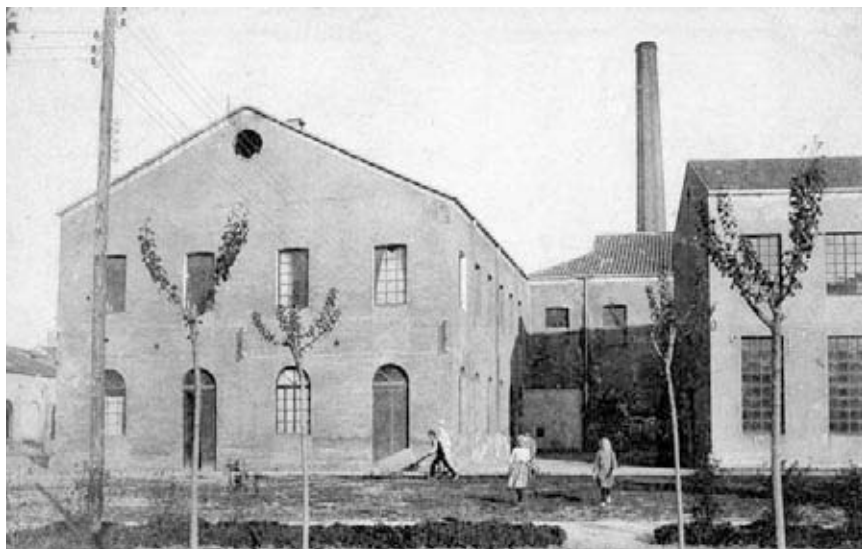
Anna Dobaño, l'autora de l'article sobre la fabrica Pané, també posa l'accent en aquesta història pròxima, i Mercè Tatjer, després de traçar un marc general, baixa a l'escala petita i ens parla de la religiositat i del paternalisme dels Tusell.

A dalt, imatge idealitzada de la factoria que era al desaparegut carrer de Recaredo. A baix, imatge real de l'entrada de la fàbrica des del carrer de Recaredo, 4, any 1917. A l'esquerra de l'entrada, el xalet on residia el gerent.

LA FÀBRICA TUSELL: INNOVACIÓ I CONSOLIDACIÓ

per MERCÈ TATJER MIR

vista a afavorir el creixement de la indústria i la mobilitat de mercaderies i mà d'obra. La construcció d'una nova estació de la línia de tren Barcelona-Mataró (1907) i la instal·lació d'un gran conjunt de parc de vies d'emmagatzematge i de composició de combois apropà mercaderies procedents del port i permeté la sortida de productes elaborats, ja que algunes indústries disposaven d'aparcadors propis.

La xarxa de transport de viatgers també millorà amb més línies de tramvies i amb els autobusos (van circular a partir del 1923) i els troleibusos (en funcionament des del 1930). Tots dos mitjans bastiren cotxeres al Poblenou: la de tramvies, al carrer de Pere IV, al costat de l'església del Sagrat Cor, i la d'autobusos, de la Companyia General d'Autobusos (CGA), al carrer de Luchana (avui Roc Boronat), tocant a Almogàvers.

A principis de la dècada del 1930, el Poblenou esdevingué un veritable districte industrial en el qual les fàbriques es complementaven horitzontalment i verticalment. Es disposava aleshores d'una mà d'obra especialitzada i de centres de formació professional (Escola d'Arts i Oficis). En paral·lel, un seguit d'institucions culturals, polítiques i de classe d'orientació variada (cooperatives, corals, centres federals i radicals republicans, ateneus, associacions i sindicats obrers) diversificaven la xarxa social d'un districte industrial que es va caracteritzar per la gran capacitat reivindicativa de la seva classe treballadora.

El paisatge urbà va canviar notablement en aquests anys, ja que al costat dels grans recintes fabrils de la segona meitat del segle XIX s'aixecaren nous edificis

Naus de la factoria que ja formaven part de les antigues instal·lacions de la fàbrica d'estampats dels Juncadella.

A inicis del segle XX, el plànol de les grans indústries de Barcelona (aquelles que pagaven més de 1.000 pessetes de quota el 1906) mostra la potència fabril del Poblenou, que aplegava 87 de les 218 grans fàbriques de la ciutat. Les indústries poblenovines estaven concentrades entorn a l'eix de Pere IV, a l'avinguda d'Icària i en alguns eixos antics (Marià Aguiló, camí Antic de València, carrer del Taulat i del Joncar) i, alhora, disperses per la incipient trama Cerdà.¹

Al llarg del primer terç de segle, aquesta activitat fabril no solament s'incrementà, sinó que també es diversificà notablement amb nous sectors, gràcies a l'aplicació de l'electricitat tant com a font d'energia com per a l'enllumenat, primer d'autoproducció amb electromotors i després —a partir del 1914— servida per les empreses d'electricitat.

La millora de les comunicacions va ser molt important en aquestes primeres dècades del segle XX amb

industrials de marcat caràcter modernista, noucentista i *art déco*. Aparegueren també nous conjunts d'habitatges: uns de caràcter popular, com els de promoció cooperativa (el nucli desaparegut del carrer de Lope de Vega, i els encara existents del carrer d'Espronceda),² o les senzilles cases de pisos, i d'altres de manera més precària com ara els passatges, els passadissos i fins i tot les barraques. No hi mancaren alguns edificis d'habitatges de més presència (modernistes, noucentistes, *art déco*) per a classes mitjanes destinats a lloguer (per a empleats, directius), i fins i tot per a residència d'algun petit industrial local, que es bastien als principals eixos com ara la Rambla o Pere IV.

La xarxa comercial a l'engròs i al detall va millorar notablement amb l'augment del nombre de magatzems al servei de les petites i mitjanes indústries, i de botigues i serveis cada cop més especialitzats (agència de la Caixa d'Estalvis i Pensions), que cobrien les necessitats d'una població creixent. La creació de noves parròquies (Sant Francesc, el 1916, i Sagrat Cor, el 1934) va ser també resultat de l'increment humà i urbà del Poblenou.

Les primeres fotografies aèries de presa vertical de la dècada del 1920 en fixaren la imatge, i són encara avui un fidel testimoni. Igualment, la cartografia parcel·l·ària de Vicenç Martorell detallava amb precisió, just abans de la Guerra Civil, els noms de les fàbriques, com també les formes i les característiques constructives i funcionals.

Es tancava als primers anys de la Segona República una etapa de la indústria del Poblenou que als anys de la Guerra Civil espanyola havia d'experimentar un gran tomb que encara ens resta per explicar.

Ampliació i diversificació de l'estructura industrial

A les primeres dècades del segle xx, el Poblenou es consolida com el primer districte metal·lúrgic de Barcelona. La diversificació de la seva estructura industrial, a la qual ens hem referit abans, va donar pas a la transformació d'alguns sectors tradicionals i, alhora, a l'aparició d'altres de totalment nous, alguns dels quals van venir de la mà d'empresaris estrangers. Entre els primers cal esmentar les transformacions del sector tèxtil, amb la introducció de noves fibres com ara la seda artificial (Can Felipa) o de nous teixits de cotó (piqué, teixit bordonat, etc.).

També és destacable la diversificació del sector mecanometal·lúrgic, amb l'augment de fonderies i d'empreses de caldereria i construcció de màquines; a la foneria de Can Girona s'hi va afegir la de Joan Torras Guardiola, la Rivièra de teles metàl·liques, un gran nombre de tallers de transformacions metàl·liques i fins i tot del sector de l'automoció (Ford). La gran concentració d'aquest tipus d'empreses convertiren l'eix del carrer de Pere IV i la rodalia del barri de la Plata en un veritable *clúster* de fàbriques d'aquest ram.

Altres nous subsectors foren els orientats cap a la producció de béns de consum lligats a les noves pautes d'equipament de les oficines (màquines d'escriure Olivetti), de la llar, o al servei de la indústria del vestit, de l'alimentació i de l'oci. Entre aquests

subsectors volem esmentar aquella part del sector de la metal·lúrgia orientada a la fabricació de fornitures i materials per a la confecció, el vestit i la moda (fàbrica de gafets Waldes), com també els vinculats a nous materials com ara la goma o el cautxú (Klein, Tusell), que tenien àmplies i importants aplicacions en molts camps.

Alhora, en sectors com ara el de l'alimentació, la transformació donà lloc a la instal·lació de fàbriques de gel (La Siberia) o de productes lactis (Letona). Cal esmentar, igualment, l'important desenvolupament del sector del paper i de les arts gràfiques, com també la diversificació del sector químic del Poblenou.

Aquests nous sectors industrials (metal·lomecànica,

alimentació i begudes, químic, paper i arts gràfiques), tot i no superar en xifres el tèxtil, prengueren una gran envergadura que els féu assolir, segons J. Nadal i X. Tafunell,³ valors econòmics molt pròxims al sector tèxtil, tant dins del conjunt de Sant Martí com en el conjunt de Barcelona.

D'entre aquest nou teixit fabril hem seleccionat una empresa força representativa, Tusell Hermanos (FRACSA), ubicada al Poblenou al llarg del període que estudiem. Tot i que no figura ni a la llista dels grans contribuents del 1933 ni a la llista de societats anònimes d'aquell mateix any, elaborades per J. Nadal i X. Tafunell, hem considerat l'interès de conèixer-la d'una manera més aprofundida per raons

diverses: per la seva importància dins del sector corresponent a escala de tot Espanya; pel caràcter innovador de la seva producció, i, finalment, per la seva continuïtat empresarial fins a la dècada del 1980, que ens exemplifica perfectament el procés urbanístic seguit per la majoria dels grans recintes fabrils històrics del Poblenou.

Els treballadors de Tusell Hermanos sortint de la fàbrica a finals dels anys deu del segle xx. Hi van arribar a treballar 300 persones i una bona part d'aquestes persones, unes 50, eren dones.

A baix al centre, Maties Tusell Gost, un dels fundadors de l'empresa, envoltat de treballadors en una visita a Montserrat a mitjan anys quaranta del segle xx, per celebrar el dia de la patrona de l'empresa, la Mare de Déu de Montserrat. A la seva esquerra, el nen Ramon Compte, nét dels porters de la fàbrica.

La fàbrica Tusell

El recinte fabril

Aquesta indústria es crea el 1904. Va ser fundada pels germans Maties i Xavier Tusell Gost amb el nom comercial de Tusell Hermanos, segurament a partir d'un taller d'ortopèdia, articles de cel·luloide i goma que hi havia al carrer de Fontanella, 20. Inicialment, la fàbrica va estar ubicada al Poble-sec, primer al carrer de Vila i Vilà, 87-89, i l'any següent, possiblement arran d'un incendi, al carrer de la Font Honrada, 3.

A la dècada del 1920 —tot i mantenint la fàbrica del Poble-sec—, traslladà part de la producció al Poble-nou, concretament al carrer de Recaredo, 4, a les antigues instal·lacions de la fàbrica d'estampats de Juncadella, que en marxar fora de Barcelona havien estat ocupades per l'empresa tèxtil Pastells i Regordosa. Aquest indret es coneixia també com el *prat de la Campana*.⁴ El recinte fabril estava situat entre el carrer de Recaredo, un dels carrerons de la trama més antiga del Poble-nou (paral·lel a Pere IV, amb entrada pel carrer de Saint Simon i Sertori) i els futurs carrers de Lope de Vega i Bilbao, just a l'encreuament del carrer de Pere IV amb la futura Diagonal. També tenia una altra entrada pel camí Antic de València.

El 1918, els germans Tusell crearen Fàbricas Reunidas de Apósitos y Caucho, S.A. (FRACSA), que també s'anunciava com a Productes Tusell. L'empresa es dedicava a la fabricació d'apòsits i articles de cautxú, cel·luloide i goma, tot i que amb aquesta denominació produïa una àmplia gamma d'articles.⁵ El 1920 figura ja clarament a l'adreça del carrer de Recaredo, malgrat que al número 2 hi havia l'empresa Estela y Cía., que fabricava botons d'os.⁶

Sabem poc de les obres i les noves construccions

realitzades pels Tusell. El que sí que és cert és que les descripcions i les imatges de la fàbrica a les dècades del 1920 i el 1930 mostren un gran complex industrial —de prop d'uns 2.000 m²— amb entrada pel carrer de Recaredo al qual s'accedia des del carrer de Pere IV, raó per la qual sovint es donava el número 288-290 d'aquest últim carrer com a adreça de la fàbrica, ja que des de Pere IV i pel carrer de Sartorius s'arribava directament a la fàbrica.⁷

Just a l'entrada, a la part esquerra del recinte, hi havia el xalet on residia el gerent; diverses naus i coberts d'una sola planta que eren perpendiculars i paral·lels al carrer de Recaredo se situaven a banda i banda d'un camí arbrat que traspassava tota la finca, en la qual hi havia, també, una zona enjardinada. Al final del recinte, tocant al camí Antic de València, s'ubicava una gran xemeneia de base poligonal. Completaven el conjunt un gran dipòsit d'aigua i una xemeneia de menors dimensions. La part del recinte que feia costat al futur carrer de Lope de Vega va ser ocupada el 1927 per noves naus de producció d'articles de la marca La Cadena. Davant s'hi bastí un jardí amb parterres.⁸

Hi van arribar a treballar 300 persones i una bona part —unes cinquanta— eren dones que vivien al Poble-nou mateix. Poc més sabem dels tècnics, dels treballadors i de la xarxa de representants i venedors; només ens consta el testimoni d'un notable personatge de l'època, el polític i escriptor Andreu Nin, que va treballar com a viatjant de la casa Tusell per Egipte i la península entre el 1916 i el 1920. Nin va entrar a Tusell gràcies al contacte que li hauria facilitat l'advocat i poeta Josep Carner, que era una de les persones de confiança, i segurament també apoderat, de l'empresa Tusell.⁹

Una àmplia gamma de productes

La producció de FRACSA s'orientava cap a dues línies: la sanitària i d'higiene i la d'oci. Dins de la primera destacava la producció d'una àmplia gamma d'articles per a infermeria (xeringues, peres, irrigadors...) i, entre aquests articles, el més conegut era l'apòsit marca La Hermana. L'apòsit sanitari per a dones, patentat amb el nom de Madamex, va ser una gran novetat en aquells anys, ja que a Europa aquests apòsits es van començar a fabricar tot just a principis de la dècada del 1920. En aquesta mateixa línia sanitària i farmacèutica podríem incloure els preservatius anomenats «protectors sanitaris».¹⁰ Aquesta varietat de productes es completava amb els braguers, les bosses de goma d'aigua calenta que ràpidament van substituir altres tipus de procediments per escalfar els llits o per aconseguir focus de calor que evitaven o mitgaven els dolors.

L'altra línia estava composta per objectes relacionats amb les joguines i les activitats d'oci. Els catàlegs de l'època mostren, amb la marca Caracol, pilotes, flotadors en forma de pneumàtic, d'oca, etc., objectes de platja (gorres), sabatilles de bany... En aquest mateix àmbit destacaren les caretes de goma per a disfresses i altres articles amb les marques Cadena i Tortuga.

L'empresa també anunciava el 1928 com a article acreditat les porres de cautxú per a agents de l'autoritat, «que van adoptando todos los Ayuntamientos de España para su Guardia Urbana».¹¹

Un dels articles més famosos d'aquells anys foren les faixes de cautxulina Madame X per a dones, però també per a homes, que estaven patentades i que van substituir les encarcerades cotilles. Com a productes relacionats amb el sector de la indumentària hi havia els impermeables, les sabates i les botes d'aigua de goma —anomenades *katuskes*— tant per a treball com per a ús en cas de pluja.

Completaven la seva producció altres articles com ara les rodes de goma per a cotxets infantils, per a cadires de roda de malalts o per a carretons i vagonetes de mercaderies dels magatzems i les fàbriques.

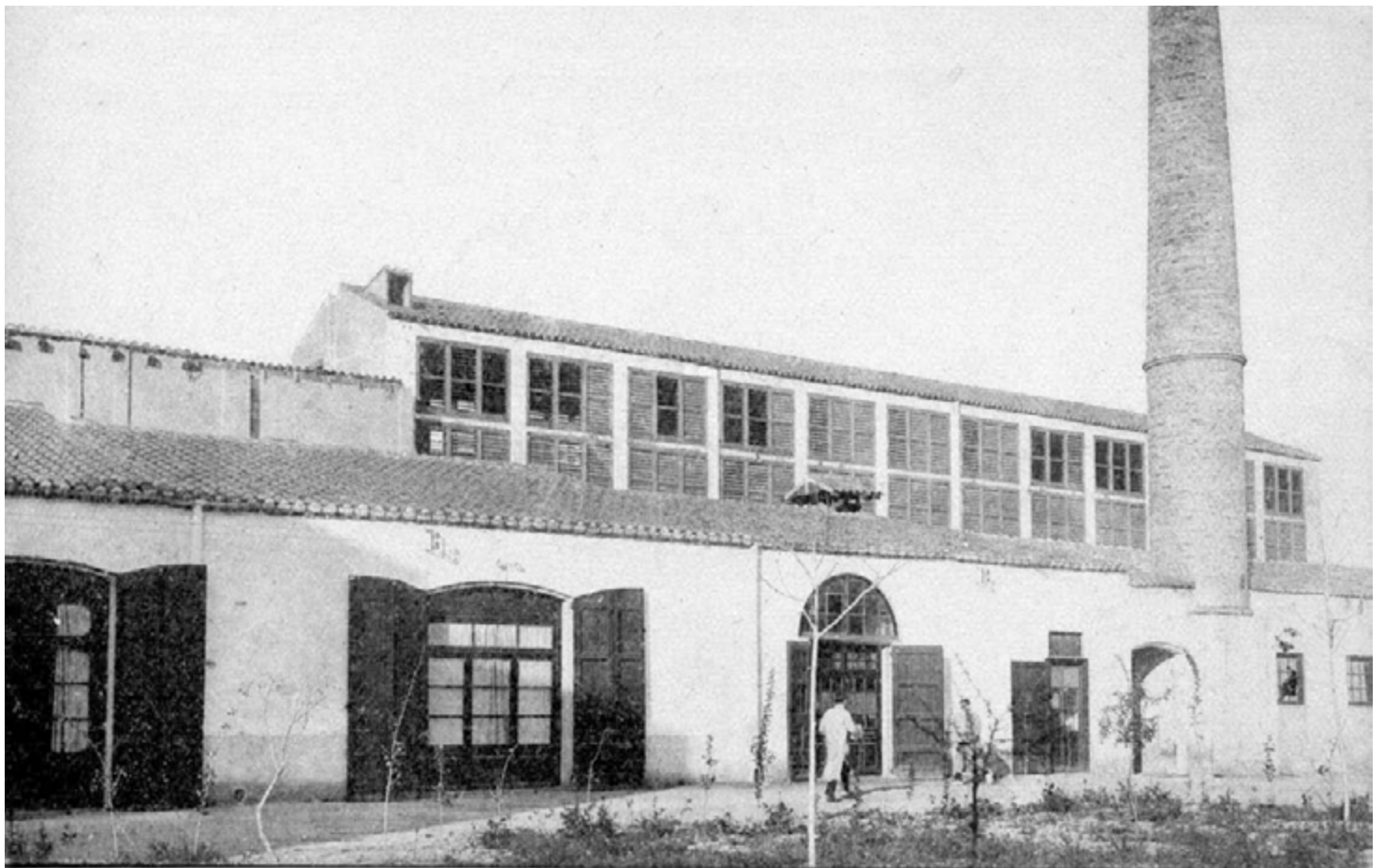
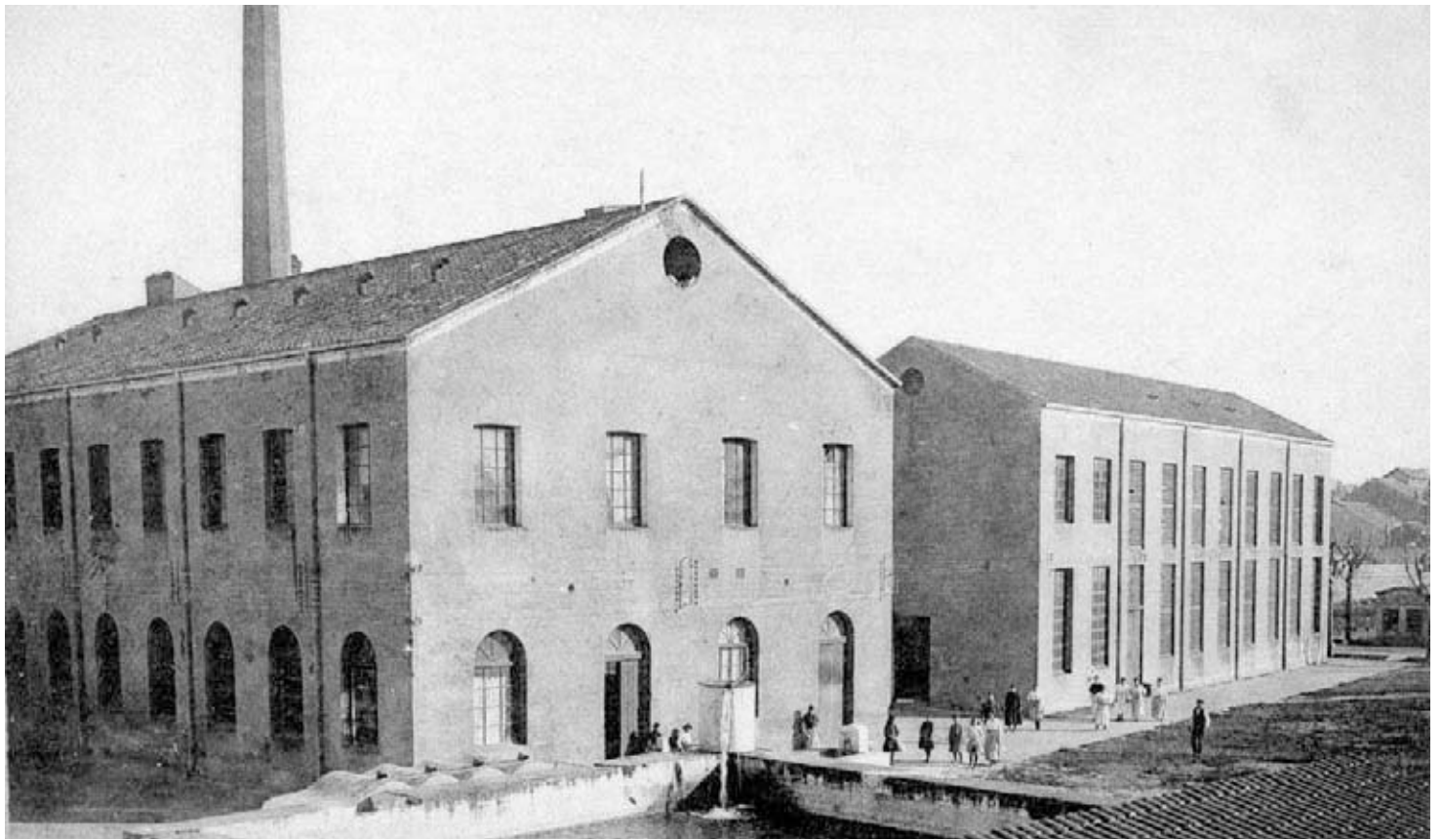
Fou una empresa molt representativa tant per les innovacions, amb la introducció de noves primeres matèries, com pel procés productiu lligat a l'elaboració de cautxú. Igualment, va destacar des dels inicis per la seva àmplia xarxa de distribució dels productes arreu d'Espanya —on tenia el 1930 dotze sucursals i punts de venda de Madame X. Fins i tot van organitzar un entramat d'empreses filials en algunes ciutats com ara Sant Sebastià (on van crear La Sociedad General de Higiene), Sevilla (La Caucho. Algodonera Medicinal Andaluza), Bilbao, Madrid, València i Vigo. Destacava la filial de Sant Sebastià, que tenia una gran autonomia però es mantenia molt lligada financerament a la fàbrica barcelonina, com mostra la referència d'aquesta empresa a Barcelona durant la Guerra Civil com a part de la Cambra de Comerç basca, que era una de les quatre seccions de la Delegació del Govern basc a Catalunya.¹²

Sembla que, aprofitant la conjuntura favorable per a Espanya de la no-bel·ligerància durant la Primera

Tusell Hermanos es va convertir el 1918 en Fàbrica Reunidas de Apòsits i Caucho, S.A. (FRACSA). L'empresa es dedicava, com deia la propaganda, a la fabricació de tot tipus d'articles de cautxú.

Vistes de part de les naus de l'important complex fabril, de prop de 2.000 m², situat entre els carrers de Recaredo, Lope de Vega i camí Antic de València. Aquest indret es coneixia, també, com el prat de la Campana.

Guerra Mundial, Tusell capta mercats exteriors. El 1915 va obrir una sucursal a Buenos Aires, i agències a París, Tesselònica, Istanbul i Alexandria, i més endavant al Marroc.

A Barcelona disposava el 1909 d'un establiment al carrer de Fontanella, 20, i a la dècada del 1930, d'un gran magatzem i despatx a la ronda de Sant Pere, 12, i d'una botiga a la Gran Via, 615. A més a més, va obrir un establiment dedicat exclusivament a la venda de les faixes i els articles Madame X al passeig de Gràcia, 127 i, posteriorment, a la rambla de Catalunya, 24.

A la dècada del 1920 va iniciar extenses campanyes publicitàries amb dibuixos que representaven la seva àmplia gamma de productes i promocions de venda. Una de les més significatives i curioses fou l'aparellada el 1925 a *La Vanguardia*, en la qual s'anunciava que per la compra de 60 capsetes de «servilletas higièniques» femenines marca La Hermana es regalava un protector sanitari de cautxú (preservatiu), que com hem dit fabricava la mateixa empresa.

Diaris com ara *La Vanguardia* i l'*ABC* de Madrid i Sevilla, i revistes barcelonines com ara *Catalunya*, *Mirador* i *D'Ací i d'Allà* (on anunciava com a «cautxú català» articles de bany i platja), com també altres publicacions relacionades amb les especialitats de farmàcia i infermeria, van publicar la seva propaganda, sovint amb anuncis de gran format i de caràcter modern i d'avantguarda.

Tot just abans de la Guerra Civil esdevingué l'empresa més important en la seva especialitat, passant per davant d'altres com ara la fàbrica de goma de Baltasar Garriga del carrer de Nàpols i competint en alguns productes higienicosanitaris amb la reconeguda Clauselles, S.A. (també situada al Poblenou), i en articles d'oci i esport amb d'altres com ara la italiana Pirelli, ja establerta a Catalunya.

En paral·lel, els germans Tusell i la generació següent, nascuda a les primeres dècades del segle xx, assoliren protagonisme econòmic,¹³ social i fins i tot polític. Xavier Tusell i Gost fou regidor de l'Ajuntament de Barcelona el 1920, soci de la Joventut de la Lliga i membre d'Acció Catalana Republicana, i va participar en comissions aranzelàries del sector de la goma. Així mateix, establiren vincles familiars amb altres industrials com ara els fabricants tèxtils Millet.¹⁴

Els germans Tusell —segons sembla, de fortes conviccions religioses— destacaren, també, pel seu paternalisme envers els obrers. El 1918, davant de la situació de crisi proposaren, igual que van fer alguns altres industrials, mesures de protecció social, entre les quals figuraven la possibilitat de construir cases barates per a obrers, facilitar préstecs en bones condicions per a causes justes i assegurar una pensió als obrers a partir dels 65 anys. Aquestes mesures les volien fer extensives a tot el sector mitjançant la Federació del Ram de la Goma, i assenyalaven com a model el règim de pensions anuals constituïdes a favors dels obrers i els empleats de la casa Tusell Hermanos.¹⁵

Els anys de la postguerra

Després de la Guerra Civil, afavorits per l'autarquia, van continuar les seves activitats i van mantenir la xarxa d'establiments i la línia de productes, si més no fins a finals del 1960. Fins i tot, el 1942 es va ampliar el recinte per la part del jardí que restava sense edificar.¹⁶

Tanmateix, ja cap al 1962 s'inicià la fragmentació del recinte en naus de lloguer, en el qual, tot i mantenint-se com a propietària FRACSA, que hi realitzava algun tipus de producció, s'instal·laren una vintena de petites i mitjanes empreses majoritàriament vinculades al sector del plàstic i del làtex, però també del metall. El 1982 hi figurava Latex Compound Española, S.A. entre les més importants, com també un taller d'injecció de plàstic format per membres de la família Tusell.

Aquesta empresa i recinte fabril propietat de la família Tusell, poc esmentada en els ja nombrosos estudis i publicacions sobre indústria del Poblenou,¹⁷ tancà definitivament les portes a finals del 1990 (el 1994 encara hi funcionaven 36 empreses). Finalment fou enderrocada, igual que les casetes antigues del nucli dels carrers de Recaredo, Sant Simó i Sertori, per obrir la Diagonal.

La seva implantació al cor del Poblenou és una bona mostra de la diversitat del teixit productiu d'aquest districte industrial i de les innovacions que es produïren durant el primer terç del segle xx, i que havien de continuar després de la Guerra Civil. És, sens dubte, una bona raó per conservar-ne la memòria.

Un dels patis que es trobaven entre les naus en una imatge del 1917.

1. TATJER MIR, M. «La indústria a Barcelona el 1906 i l'articulació d'un primer espai metropolità». A: LÓPEZ, M. (ed.). *Cerdà i la metròpoli, 1853-1897*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona, 2010, p. 160-167.
2. Sobre aquests dos conjunts de cases barates de cooperatives, vegeu: TATJER MIR, M. «Los orígenes de la vivienda social en Barcelona. Las cooperativas de vivienda en el primer tercio del siglo XX». A: CAPEL, H.; LINTEAU, P. *A. Barcelona-Montreal. Desarrollo comparado*. Barcelona:

- Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1988, p. 413-434. Una fotografia de les cases de la Cooperativa La Constructora Obrera del carrer de Lope de Vega tocant a Can Ricart que van ser enderrocades, es troba a: ARXIU HISTÒRIC DEL POBLENOU.
3. NADAL, J.; TAFUNELL, X. *Sant Martí pulmó industrial de Barcelona*. Barcelona: Editorial Columna, 1992, p. 292-293.
  4. AMDSM. Exp. 576 bis. Any 1883.

5. En el consell d'administració d'aquesta societat figuraven: Xavier Tusell Gost com a president, Fèlix Millet Maristany com a vicepresident, Jorge Tusell Coll i Jaume Maurici Soler com a vocals i Juan Tusell Coll com a secretari. Cf. *Anuario Financiero y de Sociedades Anónimas*, 1961-1962, Madrid, p. 782.

6. BAILLY, BILLIERE, RIERA. *Guía General de Cataluña*. Barcelona: 1920.

7. GARRO, E. «Fábricas Reunidas de Caucho y Apósitos, S.A.». *ABC* (25 de desembre de 1928), Madrid, p. 12.

8. GARRO, E. *Op. cit.* Cf. la fotografia amb el plànol de Vicenç Martorell escala 1:500 de l'any 1927.

9. Aquesta informació prové de: PASARELL, J. *Homes i coses de Barcelona, d'abans*. Barcelona, 1968. Citat per GABRIEL, P. «Andreu Nin, militant sindical». A: ALBA, V.; DURGAN, A.; GABRIEL, P.; MARTÍN, J. L. *et al. Andreu Nin i el socialisme*. Barcelona: CEHI-UB, 1998, p. 23-52.

10. GUREÑA, J. L. «Elementos para una historia de los preservativos en España». *Hispania. Revista Española de Historia*, vol. 64, núm. 216 (2004).

11. GARRO, E. *Op. cit.*

12. MEDINA, F. X. *Vascos en Barcelona. Etnicidad e inmigración vasca hacia Cataluña en el siglo XX*. Vitoria-Gasteiz: Servicio de Publicaciones del Gobierno Vasco, 2002, p. 56-58.

13. Xavier Tusell Gost tenia aquells anys vinculacions amb l'empresa d'assegurances Barcelona.

14. Una de les filles de Xavier Tusell Gost (Montserrat Tusell i Coll) es casà amb Fèlix Millet Maristany, fill de l'industrial tèxtil Joan Millet Pagès i nebot del fundador de l'Orfeó Català. Cf. FARRAS, A.; CULLELL, P. *L'oasi català*. Barcelona: Planeta, 2001, p. 106 i 253 i seg.; i també SANTAMARIA, A. «El caso Millet y el caso Pretoria». *El Viejo Topo*, núm. 264 (gener del 2010), p. 9. Un altre fill, Francesc Tusell Coll, establert a Sant Sebastià, probablement per dirigir la filial basca, fou també un reconegut pintor, mentre que el seu germà Jorge es dedicà al sector del cinema com a productor i fundador de diferents distribuïdores i durant el franquisme va arribar a ocupar diferents càrrecs en aquest sector.

15. TUSELL, M.; TUSELL, X. *La protecció de l'obrer a la pràctica. Obra social de la casa Tusell Germans i Estatuts de la Federació del Ram de la Goma*. Barcelona: Imprenta M. Gálvez, 1918.

16. AMDSM. Antecedents Exp. 5706. Any 1942.

17. L'única referència sobre aquesta fàbrica ens apareix a la publicació de l'Arxiu Històric del Poblenou *Fet al Poblenou*. Barcelona: AHPN-MHCB, 2007, p. 156-157.